

ایزوتسو و شیوه تحلیل متن قرآن

(بررسی دو کتاب ایزوتسو: خدا و انسان در قرآن؛ مفاهیم اخلاقی دینی در قرآن)

نگارش: احد داوری چلقائی^۱

چکیده

ایزوتسو یکی از اندیشمندانی است که روش ویژه ای برای تبیین معانی واژگان قرآن ارائه کرده است. وی در دو کتاب «خدا و انسان در قرآن» و «مفاهیم اخلاقی دینی در قرآن» در پی اثبات روش خاص واژه شناسی قرآن بر مبنای کاربردهای مختلف واژه ها در قرآن با توجه به واژگان همطراز است، همچنین ایزوتسو به فضای خاص شکل گیری واژگان در فرهنگ جاهلی و محوربودن خدا و انسان در آموزه های قرآنی تأکید می ورزد. نوشتار حاضر در پی بررسی توصیفی دو کتاب نامبرده است که پس از معرفی اجمالی ایزوتسو، زندگانی و آثار وی، به تشریح اجمالی کتاب ها پرداخته و با ذکر پیش فرض های ایزوتسو، سه نکته کلیدی روش واژه شناسی وی را تبیین کرده است که عبارتند از: کلمات کلیدی، کلمات کانونی و روش تجزیه و تحلیل معنایی که در مورد اخیر به ذکر هفت روش ایزوتسو در معناشناسی اشاره کرده است. البته ذکر نقدهای موردی و کلی برای روش ایزوتسو، همچنین ارائه پیشنهادات پژوهشی برای تکمیل مطالعات «ایزوتسو شناسی» از قلم نیفتاده است.

واژگان کلیدی: ایزوتسو، کلمات کلیدی، کلمات کانونی، حوزه معنایی، روش تجزیه و تحلیل معنایی،

معنا شناسی

مقدمه

مطالعه، تحلیل و تکمیل اطلاعات در هر علمی بر پایه چندین شاخه استوار است که شاید بتوان از مهم‌ترین آنها اصطلاح‌شناسی، شخصیت‌شناسی و کتاب‌شناسی را نام برد، بویژه آشنایی با مباحثی که دانشمندی به عنوان پایه گذار مطرح نموده باشد اهمیت خاصی خواهد داشت، زبان قرآن و هرمنوتیک نیز از جمله علمی است که از این قاعده مستثنا نیست. پژوهش حاضر به بررسی سه گانه فوق پیرامون شخصیت ایزوتسو، کتاب‌های وی و اصطلاحات ابداعی وی می‌پردازد. در برخی منابع از طرح ایزوتسو به «انقلاب معناشناختی قرآن» یاد می‌شود. چرا که وی نخستین گام را در عرصه نشانه‌شناسی در مطالعات قرآنی برداشت. از طرف دیگر مطالعات ایزوتسو بین رشته‌ای است و شامل زبان‌شناسی به همراه اسلام یا قرآن می‌باشد. ایزوتسو نخستین گام را در ورود دانش نشانه‌شناسی به عرصه مطالعات اسلامی برداشت. مبانی نشانه‌شناختی و زبان‌شناختی «سوسور» را در معناشناسی قرآن به کار گرفت و تلاش کرد تا با روش‌های جدید راهی به سوی معناشناسی قرآن بگشاید (قائمی نیا، بیولوژی نص، ص ۵۲۹).

برای شناخت جایگاه بحث در بین علوم به تقسیم‌بندی رویکرد بیگانگان شرقی یا غربی به قرآن و علوم قرآنی اشاره می‌شود که به روش‌های تاریخی (همانند مطالعات نولدکه)، زبان‌شناسانه (همانند تلاش‌های آرتور جفری)، برخورد متنی (مانند تحقیقات گلدزیهر)، نگاه و برخورد اسطوره‌ای (همانند اندیشه‌های اگوست کنت) و رویکرد معنایی یا معنی‌شناسانه (مانند مطالعات رودلف بولتمان) تقسیم‌بندی کرد که دانش زبان‌شناسی در بین علوم مانند مکنده‌ای است که همه چیز را به دنبال خود می‌کشد و فراورده‌هایی ژرف و ریشه‌دار از زبان، فرهنگ، آداب و رسوم کهن را برای عصرها بعدی به ارمغان می‌برد. از شاخه‌های دانش زبان‌شناسی، سمانتیک یا دلالت لفظ بر یک یا چند معنی است که خود به انواع گوناگون تقسیم می‌پذیرد. یکی از دانشمندان علوم قرآنی که با استفاده از این رشته به کشفیات درخور توجهی نایل گردیده، ایزوتسو است. (ربیعی، ایزوتسو و معنی‌شناسی در آیات قرآن، ص ۳۲۹) هدف اصلی پژوهش حاضر معرفی توصیفی تحلیلی کتاب‌های ایزوتسو با موضوع معناشناسی قرآن، بررسی روش کار وی، معرفی اصطلاحات کلیدی ابداعی او همچنین بررسی انتقادی اشکالات وی است؛ البته بررسی مواردی که ایزوتسو به تفصیل در باره معانی واژگان مطرح کرده است (مثلاً بررسی موشکافانه معنای الله یا واژه

کفر) اجتناب می گردد، هرچند برای تبیین بهتر موضوع ارائه مثال در جای جای مباحث امری پسندیده و اجتناب ناپذیر است.

تأثیر مطالعات ایزوتسو در پژوهش های پس از وی به اندازه ای است که ده ها مقاله، کتاب و پایان نامه بر اساس کتاب های وی به رشته تحریر در آمده اند، از جمله کتاب «حوزه های معنایی صراط در بیان قرآن کریم» که برگرفته از پایان نامه کارشناسی ارشد آقای سید مهدی شهیدی در دانشگاه امام صادق علیه السلام است که شاکله و ساختار این پژوهش بر مبنای حوزه کار، روش و ایده ایزوتسو سامان یافته است. (شهیدی، حوزه های معنایی صراط، ص ۱۲). مقاله «معنا شناسی واژه استکبار در قرآن کریم بر مبنای نظریه ایزوتسو» مقاله دیگری است از همین نویسنده که در فصلنامه معرفت چاپ شده است. مقاله «حوزه معنایی واژه نساء در قرآن کریم» به قلم ابوالفضل علیشاهی قلعه جوقی و بی بی زینب حسینی در فصلنامه مطالعات راهبردی زنان، «مفهوم شناسی صبر با تاکید بر شبکه معنایی این واژه در قرآن» در فصلنامه کتاب قیم، «مفاهیم دینی اخلاقی سازمان یافته در قرآن» به قلم اعظم پرچم در نشریه اخلاق، «کاربرد معناشناسی در زمانی در تبیین مفاهیم اعتقادی قرآن: مفهوم الله از نگاه ایزوتسو» به قلم مهرداد عباسی و مریم پورافخم در فصلنامه صحیفه مبین و «مفهوم شناسی تبرج جاهلی» در نشریه پژوهش های قرآنی از دیگر مقالات قابل ذکر در این حوزه هستند، (آدرس دقیق مقالات مذکور در بخش کتابنامه ذکر شده است). هر چند برخی از این مقالات فقط به معرفی زندگی اجمالی ایزوتسو، مسافرت های علمی، عضویت وی در مجامع بین المللی و آثار وی پرداخته و اندک بحثی را به موضوع معنی شناسی در آیات اختصاص داده شده است، نظیر مقاله «ایزوتسو و معنی شناسی در آیات قرآن» که توسط مسعود ربیعی آستانه در شماره ۳۷ و ۳۸ فصلنامه پژوهش های قرآنی چاپ شده است. اما تعدادی دیگر به شیوه تحلیلی حتی به بررسی تطبیقی اندیشه های ایزوتسو با شخصیت های اسلامی همچون آیت الله مصباح یزدی پرداخته اند. (احسانی، شیوه تحلیل مفاهیم ارزشی قرآن؛ مقایسه دیدگاه اخلاقی ایزوتسو و آیت الله مصباح یزدی معرفت اخلاقی، شماره ۶، ص ۵-۲۲).

معرفی ایزوتسو

از آنجایی که شخصیت هر فرد و فضای فرهنگی اجتماعی زمان و مکان زندگی وی تا اندازه ای در شیوه تحلیل و تبیین علمی وی مؤثر است لذا بایسته است تا به حد مقدور به ذکر زندگی علمی ایزوتسو پرداخته شود.

زندگی نامه

ایزوتسو در سال ۱۹۱۴ در توکیو به دنیا آمد. در سال ۱۹۶۰ دکتری خود را در رشته ادبیات دریافت کرد. وی پس از تکمیل تحصیلات آکادمیک در ژاپن، مدتی در دانشگاه کیو (Keio University) در توکیو به تدریس مشغول شد و در این زمان، زبان عربی را فراگرفت. وی همچنین مدرس مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران بوده و در زبان‌شناسی، اسلام‌شناسی، قرآن‌پژوهی و فلسفه تخصص داشت (ایزوتسو، خدا و انسان در قرآن ص ده- دوازده؛ همو، مفاهیم اخلاقی دینی در قرآن، ص یازده- دوازده). او در ۷ ژانویه ۱۹۹۳ در شهر کاماکورای ژاپن درگذشت. (ربیعی، ایزوتسو و معنی‌شناسی در آیات قرآن، ص ۳۳۰)

مسافرت های علمی

ایزوتسو برای تکمیل مطالعات علمی خود مسافرت هایی کرده که در تکمیل شخصیت علمی و چه بسا در تکوین، تدوین و تکمیل روش های مطالعاتی وی اثرگذار بوده است که مهم ترین آنها را می توان به شرح زیر عنوان نمود:

در سال ۱۹۵۹ او برای نخستین بار از ژاپن خارج شد. شش ماه در لبنان و یک سال در قاهره به سر برد. در مصر با محمد ابراهیم مدکور، مؤلف کتاب «فی الفلسفه الاسلامیه منهج و تطبیق» (چاپ شده در قاهره، ۱۹۴۷) آشنا گردید و در این سال ها عضو فرهنگستان زبان عربی (مجمع اللغة العربیة) قاهره شد. در سال ۱۹۶۱ به دعوت ویلفرد کنتول اسمیت، رئیس مؤسسه مطالعات اسلامی دانشگاه مک گیل به مونترال کانادا رفت و سیر جدیدی از مطالعات اسلامی خود را آغاز کرد. پروفیسور ایزوتسو تا سال ۱۹۶۹ شش ماه در ژاپن و شش ماه در مونترال به سر می برد، ولی بعد تصمیم گرفت به ایران بیاید و رابطه اش را با ژاپن قطع کند. او در سال ۱۳۵۱ شمسی با حضور جمعی پنج نفره کتاب «فصوص الحکم» محیی الدین عربی را شرح می کرد (ایزوتسو، خدا و انسان در قرآن ص ده- دوازده؛ همو، مفاهیم اخلاقی دینی در قرآن، ص یازده- دوازده؛ ربیعی، ایزوتسو و معنی‌شناسی در آیات قرآن، ص ۳۳۰).

آثار ایزوتسو

بیش از ۱۲۰ اثر علمی اعم از تالیف، ترجمه و مقاله به زبان های گوناگون از جمله آثار علمی منتشر شده ایزوتسو در موضوعات مختلف می باشد. «تاریخ تفکر عربی» نخستین کتاب ایزوتسو است که در ۲۶ سالگی به زبان ژاپنی نوشته است. «محمد(ص)» نخستین کتاب ایزوتسو در باب مطالعات اسلامی اوست و به زبان ژاپنی نوشته شده است. ترجمه قرآن مجید به زبان ژاپنی از سال (۱۹۵۱ تا ۱۹۵۸) که اولین ترجمه عربی ژاپنی قرآن است، بنا به گفته ایزوتسو از برکت همین ترجمه، موفق به نگارش دو کتاب دیگر درباره قرآن شده است که در بحث آثار قرآنی از آنها یاد می کنیم (قبل از ایزوتسو قرآن دو بار از زبان های غیر عربی به ژاپنی ترجمه شده بود). «مفهوم ایمان در کلام اسلامی» در یازده فصل که توسط زهرا پورسینا به فارسی ترجمه شده و انتشارات سروش آن را منتشر کرده است.

زبان و جادو، بررسی تطبیقی مفاهیم کلیدی فلسفی در تصوف و تائوئیسم، اساس اندیشه های مابعدالطبیعی در فلسفه اسلامی ایران از دیگر آثار مهم ایزوتسو هستند. وی همچنین مقالات «ابن عربی» و «اشراقیه» را در «دایره المعارف لیدن» به سرپرستی میرچا الیاده تالیف کرد. (ایزوتسو، خدا و انسان در قرآن ص یازده- دوازده؛ همو، مفاهیم اخلاقی دینی در قرآن، ص دوازده- چهارده؛ ربیعی، ایزوتسو و معنی شناسی در آیات قرآن، ص ۳۳۱-۳۳۴)

معرفی توصیفی آثار قرآنی ایزوتسو

منظور از این عنوان بخش معرفی دو اثر مهم و تاثیر گذار ایزوتسو است که به مطالعات میان رشته ای زبان شناسی و قرآن پرداخته است. (چرا که برخی دیگر از آثار وی نیز رنگ و بوی قرآنی دارند)، همانگونه که اشاره شد دو کتاب مورد بحث، حاصل یادداشت های مؤلف در حین ترجمه قرآن است

الف: خدا و انسان در قرآن (God and Man in the koran)

این اثر در سال ۱۹۶۴ در توکیو انتشار یافت. قسمتی از این کتاب توسط احمد آرام، با عنوان «ارتباط غیرزبانی میان خدا و انسان» ترجمه و همراه با جمله شناسی قرآن از مهندس بازرگان از سوی انتشارات بعثت در سال ۱۳۵۶ چاپ شد. ترجمه کامل توسط احمد آرام در سال ۱۳۶۱ شمسی از سوی شرکت

سهامی انتشار منتشر گردید. چاپ دوم در سال ۶۸ از سوی دفتر نشر فرهنگ اسلامی انجام شده است. این کتاب مشتمل بر ۳۲۲ صفحه بوده و در ۹ فصل نوشته شده است. در فصل اول به بیان کلیاتی در موضوع «معنی شناسی و قرآن» پرداخته شده، فصل دوم اصطلاحات کلیدی قرآن در تاریخ را ذکر کرده، و فصل سوم عهده دار تبیین ساخت اساسی جهان بینی قرآنی است. ایزتسو در فصل چهارم به واژه «الله» پرداخته و در فصل پنجم رابطه وجود شناختی میان خدا و انسان را تحلیل می کند، آنگاه در فصول ششم و هفتم به طور مفصل رابطه تبلیغی یا ارتباطی میان خدا و انسان را تبیین کرده است. «جاهلیت و اسلام» و «رابطه اخلاقی میان خدا و انسان» عناوین فصل های پایانی کتاب وی است.

ب: مفاهیم اخلاقی - دینی در قرآن مجید (the structure of meaning in Ethico
(Religious concepts in Quran

این کتاب با ترجمه دکتر فریدون بدره ای در سال ۱۳۶۰ توسط انتشارات قلم منتشر شد، سپس در سال ۱۳۷۸ با اضافات و اصلاحاتی از سوی از سوی نشر فرزانه روز در ۵۲۲ صفحه و ۱۱ فصل منتشر شد. این کتاب سه بخش عمده دارد، بخش اول اصول تجزیه و تحلیل معنایی را در بر دارد. ایزوتسو در بخش دوم با عنوان «از اخلاقیات قبیله ای تا اخلاق اسلامی» با نگرش تاریخی به بیان تحولی می پردازد که ظهور اسلام، از لحاظ اخلاقی در جامعه عرب ایجاد کرد. و در بخش سوم به توصیف چند مفهوم عمده اخلاقی در قرآن از جمله کفر، نفاق، مؤمن و... پرداخته و لذا عنوان «تجزیه و تحلیل مفاهیم عمده» را برای آن انتخاب کرده است.

به نظر مولف کتاب بیولوژی نص، تفاوت کتاب «خدا و انسان در قرآن» و «مفاهیم اخلاقی دینی در قرآن مجید» در آن است که کتاب نخست مبانی نشانه شناختی، زبان شناختی، روش شناختی و کلیات بحث را فراهم می آورد و اثر دوم همان مبانی و مفاهیم را در مورد مفاهیم اخلاقی - دینی به کار می گیرد. از این رو می توانیم اثر دوم را بررسی موردی اثر نخست بدانیم. (قائمی نیا، بیولوژی نص، ص ۵۳۴). برخی نیز از نگاه دیگری به تفاوت دو کتاب اشاره کرده و تاکید می کنند که ایزوتسو در هر یک از این دو کتاب به یک مقوله توجه داشته؛ در کتاب «مفاهیم اخلاقی - دینی در قرآن مجید» به مفاهیم اخلاقی و در کتاب «خدا و انسان در قرآن» عمدتاً به مفاهیم اعتقادی پرداخته است (عباسی، کاربرد معنا شناسی در زمانی در تبیین مفاهیم قرآنی، ص ۱۱۴).

پیش فرض های ایزوتسو

زمینه های فکری ایزوتسو و دانش گسترده وی در زبان شناسی و فلسفه موجب گردید با رویکردی متفاوت به مفاهیم قرآنی بنگرد و از این رهیافت به چارچوب نظری مشخصی برای تجزیه و تحلیل مفاهیم قرآن دست یابد. از این رو می توان ادعا کرد ایزوتسو با توجه به اصولی مشخص، طرح عملیاتی خویش را با فضای قرآن متناسب سازی کرده و به بررسی مفاهیم عمده قرآن پرداخته است. آن چه در پی می آید سه اصلی است که به نظر می رسد روش ایزوتسو بر پایه آن ها بنا شده است.

الف: اساس جهان بینی قرآن بر پایه واژگان آن؛ رسالت و جهان بینی و فلسفه وجودی قرآن بر واژگان آن بنا شده است. به عبارت دقیق تر، جهان بینی قرآن در معانی کلماتی نهفته است که برای بیان رسالت خویش به کار بسته است، بنابراین با مطالعه معناسناختی این واژگان و بررسی سیر تحول معنایی آن ها از دوران پیش از اسلام تا زمان نزول قرآن، می توان این جهان بینی را دریافت چرا که این الفاظ حامل جهان بینی جدیدی هستند که پیش از نزول قرآن وجود نداشته است (ر.ک. ایزوتسو، خدا و انسان در قرآن، ص ۵ و ۶)

ب: ریشه یابی واژگان و مفاهیم قرآن در فرهنگ جاهلی؛ از آن جا که واژگان قرآن در خلأ نازل نشده و متعلق به یک بستر فرهنگی و اجتماعی است، ایزوتسو بسیاری از مفاهیم اصلی و کلیدی قرآن را ادامه همان مفاهیم عربی پیش از نزول قرآن می داند. ایزوتسو بر این باور است که اختلافات زبانی باعث بوجود آمدن فرهنگ های متفاوت می شود و هر فرهنگی دارای الگوهای سنتی برای ارزش گذاری هایی است که در قالب اصطلاحاتی خاص تبلور می یابد. مثلاً علف هرز وجود ندارد همه علف ها در علف بودن یکسانند، این در جهان خارج است اما ارزش گذاری شده است و بعد در نظام معنایی وارد « هرز» در جهان بینی زبانی مفهوم شده است تقریباً تمامی مفاهیم کیفی و کاربردی این چنین است. این ارزش گذاری ها از جامعه ای به جامعه دیگر فرق می کند. بنابراین نمی توان واژگان را جدا از فرهنگی که در آن ظهور پیدا کرده اند مورد بررسی قرار داد (ر.ک. ایزوتسو، مفاهیم اخلاقی دینی در قرآن، ص ۱۲۴)

ج: خدا و انسان محور آموزه های قرآنی؛ ایزوتسو قرآن را یک دستگاه چند لایه می داند که بر روی عده ای از تقابل های تصویری اساسی قرار گرفته که هر یک از آنها یک میدان معنا شناختی خاص را می سازد، هر یک از این تقابل ها به وسیله دو قطب اصلی که روبروی هم قرار گرفته اند، به وجود می آیند.

ایزوتسو در عین حال که معتقد است نخستین و مهم ترین تقابل از ارتباط میان خدا و انسان حاصل می شود، اما با یک طبقه بندی وجود شناختی خط فاصلی میان خدا و انسان رسم می کند تا جایگاه خداوند حفظ شود. لذا می گوید: جهان قرآن از نظر وجود شناختی جهانی خدا مرکزی است. خدا در مرکز جهان هستی و همه آفریده های او اعم از انسان و غیر انسان در سلسله مراتب هستی، برترین موجود است، به گفته قرآن چیز نمی تواند مقابل آن قرار بگیرد. اما از آنجا که اندیشه قرآنی با رستگاری موجودات بشری سر و کار دارد و تنزیل کتاب نیز به همین دلیل صورت گرفته و از طرفی در میان آفریده های خدا، انسان آفریده ای است که قرآن چندان اهمیتی برای آن قائل شده که توجه ما را نسبت به آن به اندازه توجه نسبت به خدا جلب کرده است. بنابراین تصور و مفهوم انسان به عنوان دومین قطب در مقابل قطب اصلی یعنی تصور خدا قرار می گیرد (ر.ک. خدا و انسان ص ۹۰-۹۲)، (عباسی، کاربرد معنا شناسی در زمانی در تبیین مفاهیم قرآنی، ص ۱۲۲-۱۲۴).

کلمات کلیدی

در نگاه کلی به کتاب های ایزوتسو می توان چند واژه کلیدی و مفهوم مهم را یافت که پایه اساسی اندیشه ایزوتسو را نشان می دهد که به بررسی آنها می پردازیم. یکی از مفاهیم کلیدی گفتمان وی «کلمات کلیدی» است. ایزوتسو معتقد است: «معنی شناسی بدان صورت که من آن را می فهمم تحقیق و مطالعه ای تحلیلی در باره کلمات کلیدی زبان است، به منظور آن که سرانجام جهان بینی قومی شناخته شود که آن زبان را نه تنها همچون وسیله سخن گفتن و اندیشیدن، بلکه مهم تر از آن وسیله ای برای تصور کردن و تفسیر کردن جهانی است که آن قوم را احاطه کرده است به کار می رود.» (ایزوتسو، خدا و انسان، ص ۴)

در اهمیت کلمات کلیدی می توان گفت: «تحلیل معنی شناختی عبارت از تحقیق لغوی در کل واژگان قرآنی، یعنی مطالعه همه کلماتی که در قرآن است نیست، بلکه فقط آن معنی پژوهشی تحلیلی و اصولی و منظم در آن کلمات مهمی است که ظاهراً نقشی قاطع در خصوصیت بخشیدن به نشانه و اندیشه غالبی دارد که در سراسر قرآن موجود است و در همه اندیشه قرآنی نفوذ می کند و بر آن مستولی می شود. تنها کلمات کلیدی خصوصیات تمام دستگاه را تعیین می کند.» (ایزوتسو، خدا و انسان در قرآن ص ۸۹ و ۹۰)

ایزوتسو کلمات کلیدی را چنین تعریف کرده است:

«کلماتی را که نقش واقعا قطعی در ساختن جهان بینی تصویری قرآن دارند با نام «کلمات یا اصطلاحات کلیدی» قرآن می نامیم. از این قبیل است کلمات الله، اسلام، ایمان، کافر نبی و رسول. مهم ترین دشواری کار دانشمند معنا شناس که می خواهد قرآن را از این لحاظ مورد مطالعه و تحقیق قرار دهد استخراج کلمات کلیدی قرآن از میان واژگان قرآنی است، چه تعیین کننده همه کارهای تحلیلی آینده وی همین استخراج اصطلاحات کلیدی است. بدون شک این عمل شالوده تمام بنایی است که باید بسازد.» (ایزوتسو، خدا و انسان ص ۲۲ و ۲۳)

به بیان ساده تر به نظر ایزوتسو کلماتی محوری واژه هایی هستند که آیات و موضوعات گوناگون سوره ها را به یکدیگر مرتبط می سازند مثلا تقوا محور سوره بقره است (رضایی اصفهانی، منطق تفسیر قرآن، ج ۱، ص ۴۲۵).

«حوزه معنایی» اصطلاحی هم عرض در تبیین کلمات کلیدی است با این توضیح که «هر کلمه کلیدی به همراه زیرمجموعه خود، یک میدان معناشناسی را تشکیل می دهد که با میدان های معنا شناسی دیگر در ارتباط است. این ارتباط به اندازه ای منسجم است که یک مجموعه سازمان دار و یک شبکه بسیار پیچیده با در هم پیوستگی بسیار از آنها حاصل می شود.» (ایزوتسو، خدا و انسان ص ۲۵). به عنوان مثال در تبیین جهان بینی قرآن در مورد گناه با واژه های کلیدی ذنب، کفر، استکبار، فحشاء، ظلم، فسق، سیئه و خطیئه مواجه هستیم که یک حوزه معنایی را تشکیل می دهند. و در حوزه معنایی کفر واژه های الله، فسق، ضلال، ظلم، استکبار، شرک، عصیان، تکذیب را مورد تحلیل قرا می دهیم.

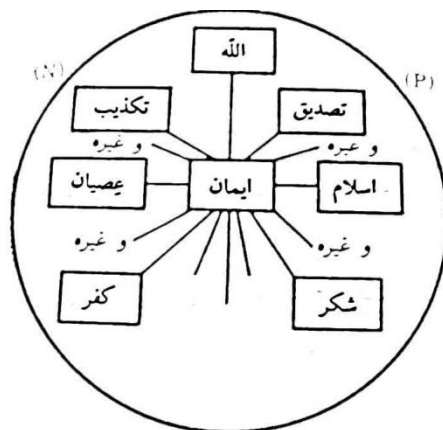
به تعبیر معناشناسان: اگر رابطه لفظ - معنا (دال مدلول) را یک واحد معنایی بدانیم، حوزه معنایی را می توانیم مجموعه هایی از واحد های معنایی به شمار آوریم که در یک وجه مشترک گرد آمده اند، به بیان فنی تر، اشتراک در یک شرط لازم (شرطی که باعث افتراق مفاهیم است) سبب طبقه بندی واحدهای معنایی در یک حوزه معنایی می شود (صفری، درآمدی بر معنی شناسی، ص ۱۸۹ و ۱۹۰).

کلمات کانونی

در میان کلمات کلیدی، برخی از کلمات جنبه کانونی یا محوری برای سایر کلمات دارند، ایزوتسو مقصود از کلمات کانونی را کلمه کلیدی خاصی می داند که نماینده و محدود کننده یک حوزه و محوطه تصویری یعنی به اصطلاح یک «میدان معناشناختی» نسبتا مستقل و متمایز در درون یک کل بزرگتر از واژگان است. (ایزوتسو، خدا و انسان، ص ۲۸). البته ایزوتسو معتقد به چند لایه بودن مفاهیم قرآنی نیز

است، به طوری که می نویسد: دستگاه قرآن یک دستگاه چندلایه است که بر روی عده ای از تقابل های تصویری اساسی قرار گرفته است، که هر یک از آنها یک میدان معنی شناختی خاص می سازد. (ایزوتسو، خدا و انسان، ص ۹۰) نمودار های زیر در تشریح بحث کلمات کلیدی و کانونی مؤثر است:

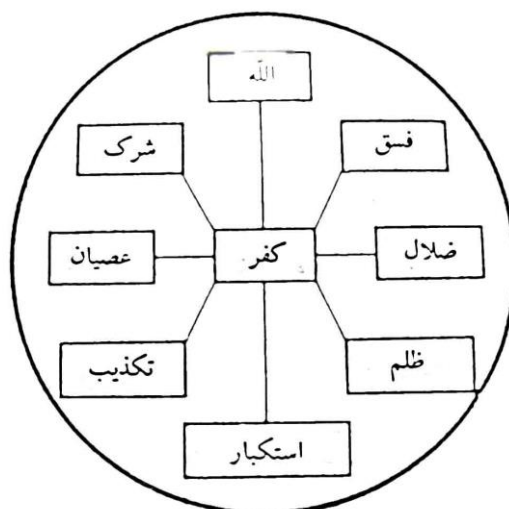
نمودار اول: واژه ایمان (ایزوتسو، خدا و انسان در قرآن، ص ۲۹)

A

برای تبیین صحیح و کامل واژه ایمان بایسته است واژه های علاوه بر خود واژه ایمان به عنوان واژه محوری و کلمه کانونی واژه های کلیدی الله، تصدیق، اسلام، شکر همچنین تکذیب، عصیان، کفر و ... نیز مورد بررسی قرار گیرند، همانگونه که ملاحظه می شود گروهی از واژگان مذکور (تصدیق، اسلام، شکر) جنبه اثباتی و توافق با ایمان دارند و تعدادی دیگر (تکذیب، عصیان، کفر) جنبه تقابلی با ایمان دارند و البته هر دو گروه ارتباط وثیقی با ایمان دارند.

نمودار دوم: واژه کفر (ایزوتسو، خدا و انسان در قرآن، ص ۳۱)

B

با توجه به این نمودار، برای کلمه کانونی کفر، با واژه های کلیدی الله، فسق، ضلال، ظلم، استکبار، تکذیب، عصیان، شرک مواجه هستیم. البته توضیح نحوه ارتباط هریک از این کلمات با کفر مجال گسترده تری می طلبد که در فصل هفتم و هشتم مفاهیم اخلاقی دینی در قرآن ذکر شده است (ایزوتسو، مفاهیم اخلاقی- دینی در قرآن، ص ۲۳۹-۳۵۳) به عنوان نمونه فقط به ذکر متن آیاتی می پردازیم که نحوه ارتباط فسق و کفر را بیان می کند:

الف: وَلَقَدْ أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ آيَاتٍ بَيِّنَاتٍ وَمَا يَكْفُرُ بِهَا إِلَّا الْفَاسِقُونَ (بقره: ۹۹)

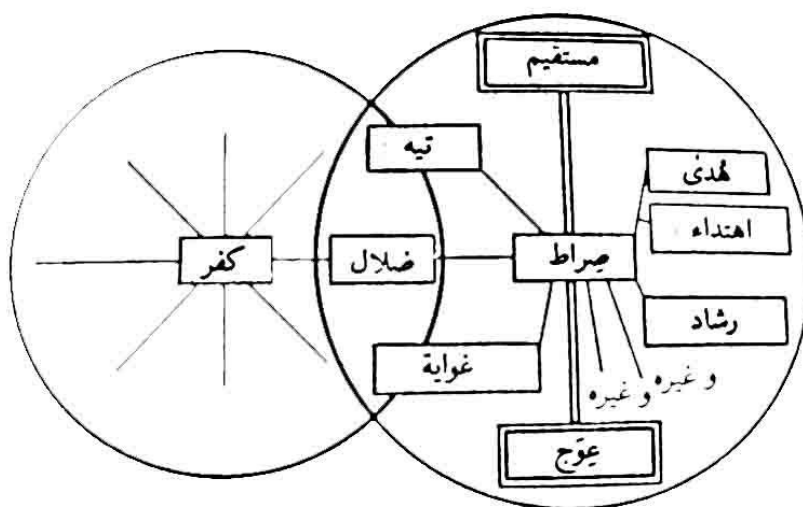
ب: وَلَا تُصَلِّ عَلَى أَحَدٍ مِنْهُمْ مَاتَ أَبَدًا وَلَا تَقُمْ عَلَى قَبْرِهِ إِنَّهُمْ كَفَرُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَمَاتُوا وَهُمْ فَاسِقُونَ (توبه: ۸۴)

ج: وَلَوْ كَانُوا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالنَّبِيِّ وَمَا أُنْزِلَ إِلَيْهِ مَا اتَّخَذُوهُمْ أَوْلِيَاءَ وَلَكِنْ كَثِيرًا مِنْهُمْ فَاسِقُونَ (مائده: ۵۱)

د: كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَتُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَلَوْ آمَنَ أَهْلُ الْكِتَابِ لَكَانَ خَيْرًا لَهُمْ مِنْهُمْ الْمُؤْمِنُونَ وَأَكْثَرُهُمُ الْفَاسِقُونَ (آل عمران: ۱۱۰)

هـ و...

نمودار سوم: واژه صراط (ایزوتسو، خدا و انسان در قرآن ص ۳۳)

این نمودار علاوه بر آنکه بر کلمه کانونی صراط در تبیین واژه های مستقیم، هدی، اهتداء، رشاد، عوج، غوایه، ضلال، تیه و... دلالت دارد، بیانگر ارتباط حوزه معنایی صراط با کفر از طریق کلمه کلیدی ضلال می باشد.

روش تجزیه و تحلیل معنایی (هفت روش ایزوتسو)

ایزوتسو برای تجزیه و تحلیل معنای واژگان از هفت روش استفاده می کند که به تناسب واژه ها و میزان کاربرد آنها در قرآن نحوه کاربرد آن در مورد واژه ها با هم تفاوت دارد. به طور کلی، کار ایزوتسو در مفاهیم اخلاقی دینی بر سه روش زیر استوار است:

الف: همه کاربرد حقیقی اصطلاحات اخلاقی دینی را مورد مذاقه قرار می دهد.

ب: بافت های زبانی و موقعیتی را تجزیه و تحلیل می کند.

ج: فرضیاتی برای خود می سازد، سپس این فرضیات را با شواهد و مدارک بیشتر می سنجد و اگر لازم باشد مورد تجدید نظر و اصلاح قرار می دهد و از این راه امیدوار است به حل رضایت بخش مشکل و مسأله خود برسد.

ایزوتسو در واقع نوعی تفسیر قرآن به قرآن با یاری از نظریه زبانشناسانه ارائه می دهد (ایزوتسو، مفاهیم اخلاقی - دینی در قرآن، ص ۳۰).

با توجه به مبانی ذکر شده ایزوتسو و کلمات کلیدی و کانونی، ایزوتسو با هفت روش زیر به تجزیه و تحلیل معنای واژگان قرآنی می پردازد:

۱. تعریف بافتی یا متنی

ساده ترین موردی که یک آیه یا عبارت از لحاظ معنایی اعتبار پیدا می کند، زمانی است که معنای دقیق یک واژه به طور عینی از روی بافت آن و از راه توصیف لفظی روشن می شود، مثال زیر بهترین مثالی است که به نظر ایزوتسو در این مورد می توان ذکر نمود (ایزوتسو، مفاهیم اخلاقی دینی در قرآن، ص

(۷۴)؛ هرچند به نظر می رسد که جای مناقشه دارد، بویژه که سخن ایزوتسو توجهی به واژه « مَنْ » در عبارت « وَلَكِنَّ الْبِرَّ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ ... » نکرده است و از این جهت نارساست:

لَيْسَ الْبِرُّ أَنْ تُولُغُوا وَجُوهَكُمْ قَبْلَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ وَلَكِنَّ الْبِرَّ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَالْمَلَائِكَةِ وَالْكِتَابِ وَالنَّبِيِّينَ وَآتَى الْمَالَ عَلَى حُبِّهِ ذَوِي الْقُرْبَى وَالْيَتَامَى وَالْمَسَاكِينَ وَابْنَ السَّبِيلِ وَالسَّائِلِينَ وَفِي الرِّقَابِ وَأَقَامَ الصَّلَاةَ وَآتَى الزَّكَاةَ وَالْمُوفُونَ بِعَهْدِهِمْ إِذَا عَاهَدُوا وَالصَّابِرِينَ فِي الْبَأْسَاءِ وَالضَّرَّاءِ وَحِينَ الْبَأْسِ أُولَئِكَ الَّذِينَ صَدَقُوا وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ (بقره: ۱۷۷)

نیکوکاری آن نیست که روی خود را به سوی مشرق و [یا] مغرب بگردانید بلکه نیکی آن است که کسی به خدا و روز بازپسین و فرشتگان و کتاب [آسمانی] و پیامبران ایمان آورد و مال [خود] را با وجود دوست داشتنش به خویشاوندان و یتیمان و بینوایان و در راه ماندگان و گدایان و در [راه آزاد کردن] بندگان بدهد و نماز را برپای دارد و زکات را بدهد و آنان که چون عهد بندند به عهد خود وفاداراند و در سختی و زیان و به هنگام جنگ شکیبایانند آنانند کسانی که راست گفته اند و آنان همان پرهیزگارانند.

ایزوتسو در تشریح آیه چنین آورده است: این آیه به تأکید اعلام می دارد که بر (با کسر) – شاید بتوان گفت تقوا- به معنای واقعی اش به جای آوردن ظواهر دینی نیست، بلکه تقوا و نیکی به آن نوع از صداقت اجتماعی گفته می شود که به طور طبیعی از ایمان واقعی به وحدانیت خدا نشأت می گیرد. نیز باید خاطر نشان ساخت که در جمله آخر آیه بالا، بر به وضوح در ارتباط نزدیک با صدق (یعنی صمیمیت در ایمان) و تقوا (خدا ترسی) قرار داده شده است. (ایزوتسو، مفاهیم اخلاقی دینی در قرآن، ص ۷۴)

۲. توجه به مترادف ها در تجزیه و تحلیل معنایی

هنگامی که واژه الف جانشین واژه ب در بافتی یکسان و یا در بافتی که از لحاظ ساختمان صوری مشابه است می شود، خواه بُرد استعمال آن بیشتر یا کمتر از واژه ب باشد، این جانشینی برای ما در بررسی مقوله معنایی هر دو واژه کمک بزرگی است. (ایزوتسو، مفاهیم اخلاقی دینی در قرآن، ص ۷۵) آنگاه ایزوتسو مثال های زیر را در توضیح مطلب ذکر کرده است:

وَمَا أَرْسَلْنَا فِي قَرْيَةٍ مِّنْ نَّبِيٍّ إِلَّا أَخَذْنَا أَهْلَهَا بِالْبَأْسَاءِ وَالضَّرَّاءِ لَعَلَّهُمْ يَضُرَّعُونَ ثُمَّ بَدَّلْنَا مَكَانَ السَّيِّئَةِ الْحَسَنَةَ حَتَّى عَفَوْا وَقَالُوا قَدْ مَسَّ آبَاءَنَا الضَّرَّاءُ وَالسَّرَّاءُ فَأَخَذْنَاهُمْ بَعْتَهُ وَهُمْ لَا يُشْعُرُونَ (اعراف: ۹۴ و ۹۵)

و در هیچ شهری پیامبری نفرستادیم مگر آنکه مردمش را به سختی و رنج دچار کردیم تا مگر به زاری درآیند. آنگاه به جای بدی [=بلا] نیکی [=نعمت] قرار دادیم تا انبوه شدند و گفتند پدران ما را [هم مسلما به حکم طبیعت] رنج و راحت می‌رسیده است پس در حالی که بی خبر بودند بناگاه [گریبان] آنان را گرفتیم.

از مقایسه دو آیه فوق فهمیده می‌شود که به جای عبارت «بِالْبَأْسَاءِ وَالضَّرَّاءِ» در آیه ۹۴ از تعبیر «السَّيِّئَةِ» در آیه ۹۵ استفاده شده است بدون آنکه تغییر اساسی در معنا به وجود آید. از دیدن این جانشین شوندگی در می‌یابیم که واژه سیئه که تقریباً معادل بد و زشت است می‌تواند در بعضی بافت‌ها به معنای سختی، بدبختی و نومیدی به کار رود. همچنین مشاهده می‌شود که خود این واژه سیئه در آیه ۹۵ با حسنه که عموماً به معنای خوب و نیک است در تضاد است و واژه حسنه به نوبه خود در همان آیه به وسیله واژه سرّاء که تقریباً معنای شادی و خوشحالی دارد جایگزین شده است. (ایزوتسو، مفاهیم اخلاقی دینی در قرآن، ص ۷۶)

مثال دیگر ایزوتسو جانشینی «ذنب» با «خاطی» در آیه ۲۹ سوره یوسف است: يُوسُفُ أُعْرِضْ عَنْ هَذَا وَاسْتَغْفِرِي لِذَنْبِكِ إِنَّكِ كُنْتِ مِنَ الْخَاطِئِينَ؛ ای یوسف از این [پیشامد] روی بگردان و تو [ای زن] برای گناه خود آمرزش بخواه که تو از خطاکاران بوده‌ای.

۳. توجه به واژه‌های متضاد کلمه

طبق مثل معروف «يعرف الاشياء باضدادها»، ایزوتسو از کلمات متضاد برای یافتن معنای واژگان استفاده می‌کند، البته این از ابتکارات ایزوتسو نیست، بلکه علمای دیگری نیز از این شیوه استفاده کرده‌اند فقط برای نمونه از کتاب النهایه ابن اثیر و لسان العرب ابن منظور و مجمع البحرین طریحی از کتب لغت معروف ادبیات عربی یاد کنیم که در بیان معنای واژه «دروغ» به ذکر این مطلب بسنده کرده‌اند که کذب ضد صدق (ابن اثیر، النهایه، ج ۴، ص ۱۵۹؛ ابن منظور، لسان العرب، ج ۱، ص ۷۰۹) بوده و کاذب خلاف صادق است (طریحی، مجمع البحرین، ج ۴، ص ۲۶).

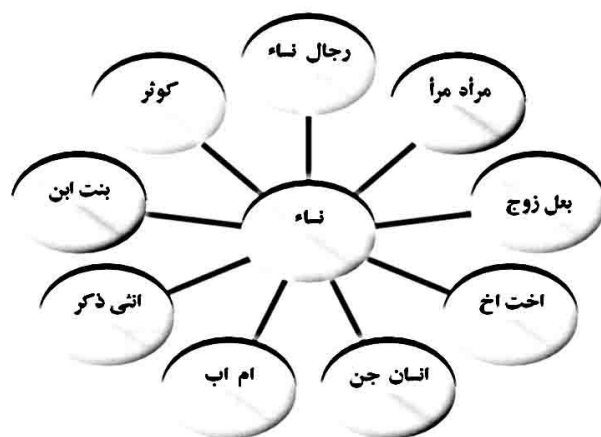
مثالی که ایزوتسو برای این مورد ذکر کرده است تقابل واژه خیر با شر و حسنه با سیئه است که البته در روش سوم، آیه مورد نظر آن ذکر شد. یا تقابل واژه فاسق با مؤمن که در برخی آیات دیده می شود و قبلاً مواردی ذکر شد.

۴. فهم معنای واژه از روی صورت منفی آن

ساخت معنایی یک واژه مبهم مانند X از روی صورت منفی آن (not-X) روشن می شود. گفتنی است که ایزوتسو خود معتقد است که این گونه استدلال اغلب محکوم به شکست است (ایزوتسو، مفاهیم اخلاقی دینی در قرآن، ص ۷۸) لذا از بررسی مساله خود داری می شود. گفتنی است از لحاظ منطقی نیز استدلال به معنای منفی واژه محکوم به شکست بوده و حتی مثالی که ایزوتسو ذکر کرده است با ابهام و گنگی روبروست.

۵. توجه به حوزه یا میدان معنایی

هر مجموعه ای از روابط معنایی دارای طرح در میدان دسته های مختلف واپزه های یک زبان «حوزه» یا «میدان معنایی» می گوئیم، نمونه ساده ای از این روابط را می توان در واژه های «باد»، «دمیدن» و «وزیدن» مشاهده کرد. یک واژه به ندرت می تواند از واژه های دیگر کنار بماند و به تنهایی به هستی خود ادامه دهد، برعکس، واژه ها در همه جا گرایشی شدید به ترکیب با برخی واژه های دیگر در بافت های کاربردی خود نشان می دهند و معناشناس وظیفه بازکردن این شبکه را برعهده دارد. مثلاً در قرآن مفعول دستوری واژه افتراء اغلب اوقات کذب است و این دو گروهی از واژگان جدایی ناپذیر را تشکیل می دهند، به این دو، واژه ظلم را هم باید افزود. نتیجه این که سه واژه افتراء، ظلم و کذب یک گروه یا ترکیب یا حوزه معنایی را به وجود می آورند. (ایزوتسو، مفاهیم اخلاقی دینی در قرآن، ص ۸۰ و ۸۱). نمونه هایی از این حوزه معنایی در بحث واژگان کلیدی و محوری مطرح شد، اینک نمونه دیگری را نام می بریم که از تحقیقات مطالعه شده به روش ایزوتسو اخذ شده است و آن بررسی واژه نساء است که به شکل نمودار مطرح می شود. (علیشاهی، حوزه معنایی واژه نساء، ص ۲۵)

۶. توجه به موازنه دستوری یا مترادف عبارت

گاهی موازنه دستوری یا مترادف عبارات که از صنایع بلاغی است وجود یک رابطه معنایی را در میان دو واژه بر ما مکتشف می‌سازد. البته موازنه دستوری در برخی آیات یافت می‌شود. مثلاً در دو آیه زیر از سوره عنکبوت:

الف: وَمَا يَجْحَدُ بِآيَاتِنَا إِلَّا الْكَافِرُونَ (عنکبوت: ۲۷)؛ و جز کافران [کسی] آیات ما را انکار نمی‌کند

ب: وَمَا يَجْحَدُ بِآيَاتِنَا إِلَّا الظَّالِمُونَ (عنکبوت: ۲۹)؛ و جز ستمگران منکر آیات ما نمی‌شوند.

موازنه دستوری و مترادف عبارت این دو آیه دلیل روشنی (?) بر این واقعیت است که کافر و ظالم حداقل تا آنجا که انکار آیات الهی مطرح است معادل معنایی یکدیگر هستند. (ایزوتسو، مفاهیم اخلاقی دینی در قرآن، ص ۸۱)

مثال دیگری که ایزوتسو در این مورد مطرح می‌کند آیات زیر است:

الف: وَمَنْ لَمْ يَحْكَمْ بِمَا أَنزَلَ اللَّهُ فَأُولَئِكَ هُمُ الْكَافِرُونَ (مائده: ۴۴)؛ و کسانی که به موجب آنچه خدا

نازل کرده داوری نکرده‌اند آنان خود کافرانند.

ب: وَمَنْ لَمْ يَحْكَمْ بِمَا أَنزَلَ اللَّهُ فَأُولَئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ (مائده: ۴۵)؛ کسانی که به موجب آنچه خدا نازل

کرده داوری نکرده‌اند آنان خود ستمگرانند

ج: وَمَنْ لَمْ يَحْكَمْ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ فَأُولَئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ (مائده: ۴۷)؛ و کسانی که به آنچه خدا نازل کرده حکم نکنند آنان خود نافرمانند

در اینجا سه واژه کافر، ظالم و فاسق از جهت حکم نکردن بر طبق احکامی که خداوند فرو فرستاده است، از نظر معنایی هم طراز قرار داده شده است. بدین ترتیب آشکار می شود که این سه واژه، وجه خاصی از یک حوزه معنایی وسیع تر را تعریف و توصیف می کند و آن حوزه معنایی وسیع تر «کفر» است. (ایزوتسو، مفاهیم اخلاقی دینی در قرآن، ص ۸۲)

در نقد این روش ایزوتسو و به عبارتی بهتر در تبیین شرایط صحت موازنه دستوری باید به این نکته توجه نمود که موازنه دستوری در آیاتی قابل استناد است که آیات در یک سیاق و به طور متوالی به کار رفته باشند و البته ثابت شود که به دنبال هم نازل شده اند، چون اگر در فضای دیگری نازل شوند اثبات هم معنا بودن به صرف موازنه دستوری مشکل، بلکه بعید است. به عنوان مثال اثبات هم معنا بودن تشنه با دانشجو با توجه به مترادف عبارت «من تشنه هستم» و «من دانشجو هستم» ممکن نیست هر چند مترادف دستوری بین آنها برقرار است. البته حتی اگر این دو عبارت در کنار هم از یک گوینده صادر شود و در کنار هم در یک متنی به کار روند باز دلیل بر یکسانی نیست. از این رو به نظر می رسد در مورد این روش ایزوتسو نیز باید به سایر شرایط و دلایل استناد کرد. مثالی که در این زمینه در آیات قرآن به نظر می رسد بررسی موازنه تقریبی دستوری و معنایی دو عبارت إِنَّهُ مِنْ كَيْدِكُنَّ إِنَّ كَيْدَكُنَّ عَظِيمٌ (یوسف: ۲۸) و إِنَّ كَيْدَ الشَّيْطَانِ كَانَ ضَعِيفًا (نساء: ۷۶) و در نتیجه بزرگداشت کید زنان بر کید شیطان است که علاوه بر نبود سیاق یکسان گویندگان سخن نیز متفاوت هستند به عبارت دیگر در آیه اول سخن از دیدگاه عزیز مصر که بشر است مطرح شده و در آیه دوم سخن از زبان خداوندی است که به همه چیز آگاه است.

۷. توجه به استعمال کلمه در بافت غیر دینی

اغلب اصطلاحات و واژه های قرآن در بافت هایی به کار رفته اند که اهمیت ژرف مذهبی دارند، و گاهی این واژه ها در بافت های غیر دینی استعمال می شوند و از اینجا جنبه های مادی و ناسوتی کلمه آشکار می شود. (ایزوتسو، مفاهیم اخلاقی دینی در قرآن، ص ۸۲ و ۸۳). مثالی که ایزوتسو در این مورد مطرح می کند از سوره شعراء استشهاد شده است:

قَالَ أَلَمْ نُرَبِّكَ فِينَا وَلِيدًا وَلَبِثْتَ فِينَا مِنْ عُمُرِكَ سِنِينَ وَفَعَلْتَ فَعَلَتَكَ الَّتِي فَعَلْتَ وَأَنْتَ مِنَ الْكَافِرِينَ
(شعراء: ۱۸ و ۱۹)

[فرعون] گفت آیا تو را از کودکی در میان خود نپروردیم و سالیانی چند از عمرت را پیش ما نماندی.
و [سرانجام] کار خود را کردی و تو از ناسپاسانی.

ایزوتسو در توضیح مطلب چنین ذکر کرده است: این سخن فرعون به موسی علیه السلام در یک بافت غیر دینی آشکار است، هنگامی که موسی یکی از رعایای فرعون را کشته است. به راستی هیچ چیز چنین روشن تابناکی بر عنصر اصلی «ناسپاسی» در مفهوم کفر نمی افکند. (ایزوتسو، مفاهیم اخلاقی دینی در قرآن، ص ۸۳)

به نظر می رسد نظر ایزوتسو در این مورد، به کار رفتن معنای لغوی واژه در عبارت قرآنی است به طوری که در عبارت، معنای اصطلاحی آن به کار نرفته باشد.

بررسی انتقادی ایزوتسو

توجه به روش و اندیشه ایزوتسو مورد توجه علمای مختلف قرار گرفت و برخی روش وی را پذیرفته و بر اساس آن روش به ذکر معنای واژه های قرآن پرداختند که نمونه هایی از آن در مقدمه بحث و بیان پیشینه پژوهش ذکر شد، لیکن به نظر می رسد برخی انتقادها به روش و اندیشه ایزوتسو وارد باشد (ر.ک ربیعی، ایزوتسو و معنی شناسی در آیات قرآن، ص ۳۳۹ و ۳۴۰)، از جمله مولف کتاب بیولوژی نص در بیان نواقص کار ایزوتسو دو دسته نقد نسبت به مبانی و همچنین نسبت به معنا شناسی خاص قرآن مطرح می کند (قائمى نیا، بیولوژی نص ص ۵۲۹-۵۵۵) که مهم ترین آنها را می توان چنین مطرح کرد:

۱. ایزوتسو قرآن را نظام نشانه ای بسته می داند که معنا شناسی آن صرفاً بر اساس روابط درونی نظم و سامان می یابد.

۲. معناشناسی ایزوتسو، معناشناسی واژگانی است. این معناشناسی صرفاً برای تحلیل معانی واژه ها کارآیی دارد، اما تحلیل معانی جملات، معناشناسی دیگری می طلبد.

۳. گرچه مفهوم «میدان های معنایی» در معناشناسی قرآن سودمند است، این مفهوم تنها برای کشف روابط درونی بخش هایی از معناشناسی این متن آسمانی مفید است، ولی میدان های معنایی در قرآن در هم تداخل دارند و کاملاً از هم جدا نیستند. در حقیقت این مفهوم بر اساس ساده سازی واقعیت های معنایی قرآن شکل گرفته است. ایزوتسو با این مفهوم، روابط درونی مفاهیم قرآن را ساده سازی می کند.

۴. دیدگاه ایزوتسو نمی تواند پویایی معنایی قرآن و نیز پویایی جهان بینی اسلامی را تبیین کند. (قائمی نیا، بیولوژی نص ص ۵۵۸)

علاوه بر اشکالاتی که در مورد برخی مصادیق ذکر شده است (مثلاً در روش ششم تجزیه و تحلیل معنایی: موازنه دستوری) موارد زیر نیز به نظر می رسد در بررسی اندیشه های ایزوتسو باید مد نظر قرار داد:

الف: همانگونه که در بحث سوم روش تحلیل (بحث توجه به کلمات متضاد) روشن شد، در برخی موارد سخنی به عنوان ابداع ایزوتسو مطرح می شود که در طول مدت های زیادی از سوی علمای اسلامی به عنوان یکی از شیوه های معروف تعیین معانی واژگان مطرح شده است. لذا لازم است در تعبیر دقت شود و الگوگیری ایزوتسو از منابع اسلامی و شیوه های دانشمندان مسلمان را به عنوان طرح ابتکاری ایزوتسو ندانست.

ب: اگر روشی را برای تحلیل مطلبی در نظر می گیریم باید میزان کارایی آن روش را حل مشکل فهم معانی بسنجیم که به نظر می رسد که در بیشتر موارد این کارایی بسیار محدود و در مواردی حتی صرف مثالی است که ایزوتسو در این زمینه نقل کرده است. (مثلاً در مورد بحث چهارم: شناخت وژه ای از روی صورت منفی آن)

ج: اگر دیدگاه ایزوتسو در تحلیل روش ها را به ترتیب مصادیق مورد تحلیل قرار دهیم نمی توانیم همه موارد قرآن را در مورد همه واژگان با توجه به این روش ها تحلیل کنیم؛ لذا این روش ها جامع نیستند. به عنوان مثال تعریف بافتی ایزوتسو نمی توان تحلیل درستی از مومنان در سوره مومنون ارائه دهد آنجا که می فرماید: قَدْ أَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ هُمْ فِي صَلَاتِهِمْ خَاشِعُونَ ... (سوره مومنون آیات ۱-۱۱)

نتیجه گیری

توشیهیکو ایزوتسو (۱۹۱۴-۱۹۹۳ میلادی) نخستین گام را در عرصه نشانه شناسی در مطالعات قرآنی برداشت و تاثیر مطالعات وی در محققان بعدی به اندازه ای است که کتاب ها و مقالاتی بر اساس روش وی تدوین گردیده است.

ایزوتسوی ژاپنی در زبان شناسی، اسلام شناسی، قرآن پژوهی و فلسفه تخصص داشت و برای تکمیل مطالعات به کشورهای مختلفی از جمله لبنان، مصر، کانادا و ایران سفر کرده و بیش از ۱۲۰ اثر علمی اعم از تالیف، ترجمه و مقاله به زبان های گوناگون از جمله آثار علمی منتشر شده وی در موضوعات مختلف می باشد. از ترجمه مستقیم قرآن به زبان ژاپنی تا تألیف کتاب های «خدا و انسان در قرآن» و «مفاهیم اخلاقی دینی در قرآن» که کتب اخیر به ترتیب توسط احمد آرام و فریدون بدره ای به فارسی ترجمه شده است.

تفاوت کتاب «خدا و انسان در قرآن» و «مفاهیم اخلاقی دینی در قرآن مجید» در آن است که کتاب نخست مبانی نشانه شناختی، زبان شناختی، روش شناختی و کلیات بحث را فراهم می آورد و اثر دوم همان مبانی و مفاهیم را در مورد مفاهیم اخلاقی - دینی به کار می گیرد. همچنین در کتاب اول مفاهیم اعتقادی مورد بحث واقع شده و در کتب دوم مفاهیم اخلاقی بررسی شده است.

به نظر می رسد ایزوتسو در تدوین و تکمیل روش معناشناسی واژگان خود از سه پیش فرض استفاده کرده باشد که عبارتند از: اساس جهان بینی قرآن بر پایه واژگان آن، ریشه یابی واژگان و مفاهیم قرآن در فرهنگ جاهلی و خدا و انسان محور آموزه های قرآنی

در نگاه کلی به کتاب های ایزوتسو می توان مفاهیم کلیدی گفتمان وی را اینگونه برشمرد: کلمات کلیدی، کلمات کانونی و روش تجزیه و تحلیل معنایی.

کلمات کلیدی به کلماتی گفته می شود که نقش قطعی در ساختن جهان بینی تصویری قرآن دارند، از جمله الله، اسلام، ایمان، کافر نبی و رسول و...

در میان کلمات کلیدی، برخی از کلمات جنبه کانونی یا محوری برای سایر کلمات دارند، و این «کلمات کانونی» نماینده و محدود کننده یک حوزه و محوطه تصویری (میدان معناشناختی) مستقل و متمایز در درون یک کل بزرگتر از واژگان هستند.

ایزوتسو برای تجزیه و تحلیل معنای واژگان از هفت روش استفاده می کند که به تناسب واژه ها و میزان کاربرد آنها در قرآن نحوه کاربرد آن در مورد واژه ها با هم تفاوت دارد. این روش ها عبارتند از: تعریف بافتی یا متنی، توجه به مترادف ها در تجزیه و تحلیل معنایی، توجه به واژه های متضاد کلمه، فهم معنای واژه از روی صورت منفی آن، توجه به حوزه یا میدان معنایی، توجه به موازنه دستوری یا ترادف عبارت و در نهایت توجه به استعمال کلمه در بافت غیر دینی.

علاوه بر اشکالات موردی به روش های معناشناختی ایزوتسو می توان گفت معناشناسی وی صرفاً بر پایه واژگان استوار بوده و تحلیل معانی جملات معناشناسی دیگری می طلبد همچنین دیدگاه ایزوتسو نمی تواند پویایی معنایی قرآن و نیز پویایی جهان بینی اسلامی را تبیین کند. البته روش های تحلیل معنایی وی نیز تعداد معدودی از واژگان را شامل می شود و از تحلیل جامع واژه های قرآن درمانده است.

پیشنهادهای پژوهشی

پژوهش حاضر به جنبه هایی کلی از مباحث ایزوتسو در دو کتاب «خدا و انسان در قرآن» و «مفاهیم اخلاقی دینی در قرآن» معطوف بود و علی رغم جزئی نگری در برخی موارد، با توجه به محدودیت حجم و وقت، ارائه تحلیل جامع از روش معناشناسی ایزوتسو مجال وسیع تری می طلبد، علاوه بر اینکه برخی افق های جدید در حین بررسی گشوده شده است که مهم ترین آنها به شرح زیر برای مطالعات آتی عنوان می شود:

۱. با توجه به ذکر مبانی بحث در کتاب «خدا و انسان در قرآن»، ویرایش جدیدی از آن شیوه ای نوین و با قلمی رساتر ارائه گردد و موارد مبهم آن توضیح داده شود. همچنین ترجمه آیات قرآن در دیدگاه ایزوتسو بر اساس اندیشه خود وی در هر دو کتاب ضروری است.
۲. هر یک از روش های تجزیه و تحلیل معنایی، مورد واکاوی و کنکاش قرار گرفته و میزان کاربرد و نواقص آنها روش تبیین شود. (بررسی موردی)
۳. پیشینه روش های معناشناسی مورد ادعای ایزوتسو در کلمات دانشمندان مسلمان از قرن اول تا زمان حاضر به تفصیل مورد بررسی و تحلیل قرار گیرد.
۳. تاثیر ایزوتسو در مطالعات اسلامی و به بیان دیگر تاثیر پذیری مسلمانان از مطالعات ایزوتسو مورد دیگری است که می تواند به عنوان مسأله پژوهشی مطرح شود. در این بحث باید مشخص گردد که تاثیر پذیری شیعیان بیشتر بوده یا تاثیر پذیری اهل تسنن؟ و در صورت تفاوت، چرایی این تأثیرپذیری بیشتر که به یقین پاسخ هایی جالب خواهد داشت.
۴. مقایسه میزان تاثیر پذیری ایزوتسو و میزان مقبولیت وی در بین اندیشمندان مسلمان نسبت به سایر مستشرقان و بررسی چرایی آن، که مسأله ای در خور تأمل است.
۵. تطبیق اندیشه های برخی شخصیت های اسلامی با دیدگاه ایزوتسو که به عنوان نمونه دو مورد پیشنهاد می گردد: بررسی روش تفسیر قرآن به قرآن علامه با ایزوتسو، بررسی غرر آیات در اندیشه آیت الله جوادی آملی با واژگان کلیدی ایزوتسو.

فهرست منابع

۱. قرآن کریم (ترجمه فولادوند)
۲. ابن اثیر، مبارک بن محمد، *النهاية في غريب الحديث*، تحقيق طاهر احمد الزاوي و محمود محمد الطناحي، قم: مؤسسة اسماعيليان، چاپ چهارم، ۱۳۶۴ش.
۳. ابن منظور، محمد بن مکرم، *لسان العرب*، قم: نشر ادب الحوزة، چاپ اول، ۱۴۰۵ق.
۴. احسانی، محمد، *شیوه تحلیل مفاهیم ارزشی قرآن: مقایسه دیدگاه اخلاقی ایزوتسو و آیت الله مصباح یزدی*، معرفت اخلاقی، شماره ۶، سال ۱۳۹۰.
۵. ایزوتسو، توشیهیکو، *خدا و انسان در قرآن*، ترجمه احمد آرام، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، چاپ سوم، ۱۳۷۳.
۶. ایزوتسو، توشیهیکو، *مفاهیم اخلاقی دینی در قرآن مجید* (ویرایش جدید)، ترجمه فریدون بدره ای، تهران: فرزانه، چاپ اول، ۱۳۷۸.
۷. ایزوتسو، توشیهیکو، *مفهوم ایمان در کلام اسلامی*، ترجمه زهرا پورسینا، تهران: سروش، چاپ دوم، ۱۳۸۰.
۸. پرچم، اعظم، *مفاهیم دینی - اخلاقی سازمان یافته در قرآن*، نشریه اخلاق، شماره ۲۴، سال ۱۳۹۰.
۹. ربیعی آستانه، مسعود، *ایزوتسو و معنی شناسی در آیات قرآن*، پژوهش های قرآنی، شماره ۳۷ و ۳۸، سال ۱۳۸۳.
۱۰. رضایی اصفهانی، محمد علی؛ *منطق تفسیر قرآن*، قم: مرکز بین المللی ترجمه و نشر المصطفی، چاپ اول، ۱۳۸۷.
۱۱. شهیدی، سید مهدی، *حوزه های معنایی صراط در بیان قرآن کریم*، تهران: دانشگاه امام صادق علیه السلام، چاپ اول، ۱۳۹۱.
۱۲. شهیدی، سید مهدی؛ *معنا شناسی واژه استکبار در قرآن کریم بر مبنای نظریه ایزوتسو*، معرفت، شماره ۱۴۳، سال ۸۸.
۱۳. صفری، کوروش، *درآمدی بر معنی شناسی*، تهران: سوره مهر، چاپ اول: ۱۳۷۹.

۱۴. طریحی، فخر الدین بن محمد، مجمع البحرين و مطلع النیرین، تحقیق احمد حسینی، [بی‌جا]، مکتب النشر الثقافة الاسلامیة؛ چاپ دوم، ۱۴۰۸ق.
۱۵. عباسی، مهرداد و پورافخم، مریم، کاربرد معناشناسی در زمانی در تبیین مفاهیم اعتقادی قرآن: مفهوم الله از نگاه ایزوتسو، صحیفه مبین، شماره ۴۹، سال ۹۰.
۱۶. علوی نژاد، سید حیدر، مفهوم شناسی «تبرج جاهلی»، پژوهشهای قرآنی، شماره ۵۱-۵۲، سال ۱۳۸۶.
۱۷. علیشاهی قلعه جوقی، ابوالفضل و حسینی، بی بی زینب، حوزه معنایی واژه نساء در قرآن کریم، مطالعات راهبردی زنان، شماره ۴۹، سال ۱۳۸۹.
۱۸. قائمی نیا، علیرضا، بیولوژی نص، تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، چاپ اول، ۱۳۸۹.
۱۹. یوسفی آملی، حسین و اکبری، زهرا؛ مفهوم شناسی صبر با تاکید بر شبکه معنایی این واژه در قرآن؛ فصلنامه کتاب قیم، شماره ششم، سال ۱۳۹۱.